



Universiteit  
Leiden  
The Netherlands

## **Feminism, philanthropy and patriotism : female associational life in the Ottoman empire**

Os, N.A.N.M. van

### **Citation**

Os, N. A. N. M. van. (2013, October 31). *Feminism, philanthropy and patriotism : female associational life in the Ottoman empire*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/22075>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/22075>

**Note:** To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page



Universiteit Leiden



The handle <http://hdl.handle.net/1887/22075> holds various files of this Leiden University dissertation.

**Author:** Os, Nicolina Anna Norberta Maria van

**Title:** Feminism, philanthropy and patriotism : female associational life in the Ottoman empire

**Issue Date:** 2013-10-31

## SAMENVATTING

Dit werk beoogt een bijdrage te leveren aan zowel de bestaande literatuur op het gebied van nationalisme alsook op het gebied van vrouwen en gender in het late Osmaanse Rijk. Het beschrijft daartoe de praktijken en vertogen van, met name, moslimvrouwen tijdens de Tweede Constitutionele Periode. Het onderzoekt hoe moslimvrouwen zowel als object als ook als subject betrokken waren bij het veranderende nationalisme door hun activiteiten als individuen en, meer nog dan dat, binnen het verenigingsleven. Daartoe worden de feministische, filantropische en patriottische activiteiten van deze vrouwen en hun organisaties beschreven en geanalyseerd.

In deel I wordt aandacht besteed aan het verenigingsleven van vrouwen in het algemeen. Het eerste hoofdstuk van dit deel beschrijft hoe, mede door een gebrek aan wettelijke inbedding, het vóór de Jongturkse revolutie van juli 1908 moeilijk was om organisaties op te zetten. Toestemming moest komen van de hoogste autoriteiten, de sultan en zijn entourage. Het regime onder de voorgangers van Abdülhamid II was relatief liberaal en de eerste (vrouwen)organisaties werden door met name zendelingen en Christelijke groeperingen dan ook in de jaren vijftig en zestig van de 19<sup>e</sup> eeuw opgericht. Nadat Abdülhamid II aan de macht gekomen was, werden de mogelijkheden echter gaandeweg steeds verder beperkt mede ingegeven door de angst van de sultan voor de ontwikkeling van politieke tegenbewegingen. Dit wil niet zeggen dat het onmogelijk werd organisaties op te richten. De sultan en zijn entourage realiseerden zich dat de actieve ondersteuning van patriottische en filantropische organisaties een positieve bijdrage kon leveren aan het zo gewenste imago van de liefhebbende monarch en leider van moslims zowel als niet-moslims. Met name in tijden van oorlog werden dan ook organisaties die soldaten en gewonden ondersteunden toegestaan. Deze waren echter geen lang leven beschoren.

De Jongturkse revolutie van 1908 werd door de stedelijke elite aangegrepen om diverse maatschappelijke activiteiten te ontplooien: nieuwe kranten en tijdschriften verschenen en vele organisaties werden opgericht. Met ingang van augustus 1909, toen de “Wet op de Verenigingen” werd aangenomen, moesten deze organisaties ook officieel permissie vragen, maar pas na de feitelijke oprichting. Toen een vrouwenorganisatie uit Thessaloniki *Teali-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti* (Osmaanse Vrouwenorganisatie voor de Vooruitgang van het Vaderland), om goedkeuring vroeg bleek de uitvoering van deze wet ook vragen op te roepen: konden vrouwen wel een organisatie oprichten? Voor het

antwoord wendden de autoriteiten zich tot de *Şura-yı Devlet* (Raad van State). De uitspraak was veelzeggend: vrouwen mochten organisaties oprichten, maar de externe contacten en activiteiten moesten door een commissie van mannen worden onderhouden.

In het tweede hoofdstuk wordt de Osmaanse vrouwenbeweging in een internationaal kader geplaatst. Hieruit blijkt dat de contacten tussen de internationale vrouwenbeweging en Osmaanse vrouwen eerder ontstonden dan tot nu toe werd gedacht: niet pas in de eerste helft van de twintiger jaren, maar al ruim vóór de Jongturkse revolutie, rond 1900. Een hoofdrol lijkt hierbij te zijn weggelegd voor de meer conservatieve vrouwen actief in de *International Council of Women* (Internationale Vrouwenraad), terwijl de meer radicale *International Woman Suffrage Alliance* (Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht) pas reguliere contacten begon te onderhouden in de jaren '20.

De eerste initiatieven tot contact lijken te hebben plaats gevonden in 1893 ter gelegenheid van de World's Columbian Exposition in Chicago. In dat jaar nam May Wright Sewall contact op met de ambassadeur van de Verenigde Staten in Istanbul om hem te vragen of hij de Osmaanse regering wilde verzoeken een vertegenwoordigster af te vaardigen naar het Wereldvrouwencongres dat in Chicago zou plaats vinden. Hij antwoordde dat hij het verzoek zou indienen maar dat hij weinig hoop had op een positieve uitkomst. Inderdaad werden er geen vrouwen afgevaardigd. Wel waren er boeken van de Osmaanse vrouwelijke auteur Fatma Aliye aanwezig op de vrouwenbibliotheek van de Expositie. Dit op initiatief van de vrouw van directeur van het Bible House in Istanbul, Mw. Marcellus Bowen.

In 1900 tijdens de grote Wereldtentoonstelling in Parijs, gaf Selma Rıza, die net in ballingschap in Parijs gearriveerd was, echter wel lezingen op twee van de internationale vrouwenconferenties die georganiseerd werden. Een andere Osmaanse moslimvrouw in ballingschap, Hayriye Ben-Ayad, gaf ook diverse lezingen voor de leden van nationale en internationale vrouwenorganisaties in Europa in de eerste jaren na de eeuwwisseling.

De contacten die tijdens deze conferenties werden gelegd leidden ertoe dat een prominent lid van de Internationale Vrouwenraad, barones [de] Grippenberg, in 1906 Istanbul bezocht om daar namens de Raad te proberen een nationale raad op te zetten. Ze kreeg daarbij ondersteuning van vrouwen die actief waren binnen de zendelingengemeenschap in de stad, zoals, onder anderen, Mw. Bowen en Mary Mills Patrick, de directrice van de *American College for Girls at Constantinople*. Deze school stimuleerde zijn pupillen om dit soort activiteiten te ontplooiën en een van de *alumnae* van deze school nam kort

na de Jongturkse revolutie het initiatief om samen met vrouwen verbonden aan de school een “Vereniging ter verheffing van de vrouw” op te richten, de *Teali-i Nisvan Cemiyeti*. Deze organisatie was qua opzet duidelijk geïnspireerd op de leesclubs die zo populair waren op de Amerikaanse vrouwencolleges in die tijd en droeg dan ook de naam van de overkoepelende organisatie van deze clubs. Toch lijkt deze organisatie, noch enige andere organisatie erin geslaagd te zijn om een nationale raad op te richten.

Ondanks het ontbreken van een nationale raad wilde de Internationale Vrouwenraad graag dat de Osmaanse vrouwenbeweging vertegenwoordigd werd binnen de Raad. Op voorspraak van Mw. Bowen werd tijdens een congres in Toronto in 1909 voorgesteld Selma Rıza, wat “Turkije” werd genoemd, zou gaan vertegenwoordigen. Ze zou Turkije blijven vertegenwoordigen tot 1923. Tussen 1910 en 1920 leverde zij de landenrapporten met betrekking tot “Turkije” voor de jaarrapporten van de Internationale Vrouwenraad. Uit deze rapporten wordt onder meer duidelijk dat de kringen van Osmaanse moslimvrouwen gaandeweg exclusiever worden: terwijl de vrouwenorganisaties waarover Selma Rıza melding maakte aanvankelijk een gemengd karakter hadden, werden ze in de loop van de jaren steeds meer Turks en moslim.

In de volgende twee hoofdstukken worden enkele vrouwenorganisaties in detail besproken als voorbeeld om een beter idee te krijgen van de leden, doelen en activiteiten van dit soort organisaties. In hoofdstuk drie zijn dit een drietal organisaties die in de ware zin van het woord als privé organisaties kunnen worden gezien. De namen van deze organisaties (en nog een vierde in Kastamonu) lijken sterk op elkaar. Dit is de reden dat ze door eerdere onderzoekers nogal eens met elkaar verward zijn. In hoofdstuk vier worden de activiteiten van een organisatie besproken die qua karakter eerder als een semi privé organisatie kan worden beschouwd, de *Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti* (Vereniging van Vrouwelijke Helpers aan Soldatenfamilies).

De in Thessaloniki in September 1908 opgerichte *Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniye* (Filantropische Vrouwenvereniging) richtte zich met name op het stimuleren van onderwijs voor meisjes en was waarschijnlijk nauw verbonden met enkele vooraanstaande scholen in de kustplaats. Het is onduidelijk tot wanneer deze organisatie heeft bestaan. In 1915 – Thessaloniki maakte inmiddels geen deel meer uit van het Osmaanse Rijk en veel van de Turkse en mosliminwoners waren naar Istanbul getrokken – werd in Şişli in Istanbul een organisatie met bijna dezelfde naam opgericht: *Şişli Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniye* (Şişli Filantropische Vrouwenorganisatie). Ook voor deze organisatie was het belangrijkste doel het verzekeren van goed onderwijs voor arme

kinderen. Door de omstandigheden gedwongen – het was oorlog – richtten ze zich ook op het verzorgen van gewonde soldaten en de vele armen en behoeftigen in de stad. Veel is niet bekend over de leden van deze organisatie, maar een groot deel van de gulle donoren van deze organisatie blijkt uit Thessalonica te komen en/of had een band met een van de scholen waarmee de organisatie uit die stad samenwerkte. Deze organisatie lijkt dus een voortzetting van de eerdere organisatie uit Thessalonica. Een verschil is echter opvallend: terwijl de eerdere organisatie duidelijk zowel moslim- als niet-moslimleden had, is dat bij de latere organisatie zeer waarschijnlijk niet meer het geval geweest.

De *Osmanlı Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi* (Filantropische Organisatie van Osmaanse Vrouwen) werd in 1909 opgericht door vrouwen van prominente Osmaanse en buitenlandse families die in Istanbul leefden. In eerste instantie was het doel om het lot van gewonde soldaten en mariniers te verbeteren door materialen voor ziekenhuizen te naaien. Later, in 1913, kwam daar een ander doel bij: ze openden een school voor meisjes in Istanbul, *Milli İnas Mektebi* (Nationale Meisjesschool) in de hoop door het geven van goed onderwijs aan toekomstige moeders oorlogen en andere nationale rampen af te kunnen wenden. De school richtte zich primair op meisjes die Turks als moedertaal hadden, waarbij aanvankelijk Frans als vreemde taal werd aangeboden. Onder de groeiende Duitse invloed werd Duits de meest prominente vreemde taal. De Duitse invloed was ook verder merkbaar: activiteiten van de organisatie werden in het door de Duitse Ambassade gepubliceerde dagblad, *Osmanischer Lloyd*, gepubliceerd, het onderwijs voor de jongere kinderen was geïnspireerd door Fröbel, bij verschillende activiteiten waren Duitse artiesten betrokken, concerten werden gegeven in de Duitse club, Teutonia, in aanwezigheid van personen uit de hoogste, lokale Duitse kirkels en de eerste directeur was Duits.

De organisatie had diverse manieren om zijn activiteiten te financieren. Van de leden werd verwacht dat zij een geregelde bijdrage leverden door het betalen van contributie in de vorm van geld of goederen. Ook werd geregeld een beroep op hen gedaan voor extra vrijwillige bijdragen in de vorm van geld, goederen of arbeid. Donaties van vooraanstaande Osmanen vormden een andere bron van inkomsten. Daarnaast werden er allerlei activiteiten georganiseerd om geld in te zamelen: van lezingen tot concerten, van loterijen tot fancy fairs.

De *Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti*, die het onderwerp vormt van hoofdstuk vier, had soortgelijke bronnen van inkomsten. Deze organisatie werd waarschijnlijk in december 1914 opgericht op initiatief van de dochter van de Duitse Veldmaarschalk Liman von Sanders. De organisatie bestond uit twee, samenwerkende vleugels, een Osmaanse en een Duitse, en had twee voorzitters

en twee beschermvrouwen. De leden waren de echtgenotes en dochters van vooraanstaande Osmaanse en Duitse civiele en militaire autoriteiten. Het doel van de organisatie was de ondersteuning van de vrouwen en gezinnen van broodwinners die gemobiliseerd waren, moslim zowel als niet-moslim, met voedselpakketten.

De organisatie kreeg zijn geld gedeeltelijk van publieke en semipublieke organisaties, zoals de Rode Halve Maan, maar was verder aangewezen op donaties van het publiek en de eigen initiatieven om geld in te zamelen. Een van deze activiteiten was het houten kanon genaamd *Hatıra-i Celadet* (Herinnering aan de Moed). In dit houten kanon, dat op het Beyazitplein in Istanbul stond, kon het publiek vanaf april 1916 afhankelijk van de grootte van de donatie een ijzeren, zilveren of gouden nagel slaan. Het beeld bleef ongeveer een jaar staan, waarna het naar het Militaire Museum verhuisde, en leverde de organisatie een aardig geldbedrag op.

Deel twee van dit werk beschrijft en analyseert de rol van vrouwen en hun activiteiten in de economische geschiedenis van het late Osmaanse Rijk. In de loop van de negentiende eeuw was de invloed van de Europese staten en hun economieën op die van het Osmaanse Rijk steeds groter geworden. Deze invloed deed zich gelden op drie gebieden.

Op de eerste plaats ging het Osmaanse Rijk deel uitmaken van de internationale verdeling van arbeid en werd het de leverancier van grondstoffen en halfproducten voor de Europese industrieën die zich ontwikkelden. Globaal kan gezegd worden dat, ondanks dat de industriële sector in het Osmaanse Rijk bleef groeien, er feitelijk sprake was van de-industrialisering.

Door de gewijzigde verhouding van de waarde van import en export ontstond er over de jaren een tekort op de handelsbalans. Gecombineerd met de kosten van de bureaucratische en militaire hervormingen die in de negentiende eeuw werden doorgevoerd betekende dit dat de Osmaanse staat geld moest gaan lenen. Aanvankelijk kon dit op de binnenlandse markt, maar de enorme kosten van de Krimoorlog (1853-1856) leidden tot de eerste buitenlandse leningen in Groot-Brittannië en Frankrijk. Dit was het tweede gebied waarop de Europese invloed zich deed gelden. Waren de voorwaarden aanvankelijk gunstig, later werden deze minder gunstig, waardoor het Osmaanse Rijk in 1876 zijn schulden en zelfs de rente niet meer kon opbrengen. Onder druk van de buitenlandse geldschieters werd de Publieke Schuld Administratie opgericht, die namens de schuldeisers bepaalde belastingen ging innen.

De PSA werd ook de belangrijkste intermediair voor buitenlanders die graag in met name de infrastructuur van het Osmaanse Rijk investeerden, de derde manier waarmee de Europeanen hun invloed vergrootten.

De groeiende buitenlandse invloed veroorzaakte veranderingen in de Osmaanse samenleving. De buitenlandse handelaren en investeerders verkozen zaken te doen met de niet-moslims in het Rijk en er ontstond een tweedeling: de niet-moslims hielden zich bezig met handel en industrie (en financiën), terwijl moslims met name emplooi vonden in de bureaucratie en het leger. De vraag en het aanbod vanuit buitenlandse markten leidde tot het verdwijnen en verschijnen van bedrijfstakken. Bovendien werd het voor de inwoners van het Osmaanse Rijk allengs makkelijker om Europese goederen aan te schaffen met als gevolg een dualisme in de materiële cultuur: *allafranga* wat stond voor een moderne, Europese levensstijl en *allaturka* voor die van het verleden.

Na de Jongturkse Revolutie probeerde het nieuwe regime de invloed van de Europese machten op het Osmaanse Rijk te verminderen. Diverse pogingen werden gedaan om de inkomsten te vergroten en zo de schuldenlast te verminderen. Daarbij werd aanvankelijk een liberaal economisch beleid gevoerd, dat met name na 1913 werd gevolgd door een meer nationalistisch georiënteerd beleid: men wilde een nationale economie ontwikkelen met een nationale, *in casu* Osmaans-moslim, commerciële en industriële elite. Kranten en tijdschriften vormden het medium waarmee niet alleen het beleid werd uitgedragen, maar waarmee ook de publieke opinie werd beïnvloed en tot actie werd opgeroepen. Deze kranten en tijdschriften en dan met name de vrouwentijdschriften vormen de bron voor de drie hoofdstukken over de rol van vrouwen in de Osmaanse economie.

Het eerste van deze hoofdstukken beschrijft hoe de zijde-industrie in Bursa steeds veranderde onder invloed van ontwikkelingen op de Europese markt voor zijde en hoe dit mede zijn weerslag had op de vrouwelijke arbeiders werkzaam in de zijde industrie. Het laat zien hoe deze vrouwen, die normaliter niet naar buiten traden, publiekelijk streden voor een verbetering van de slechte arbeidsomstandigheden die mede werden gerechtvaardigd met een beroep op de (internationale) concurrentiepositie en hoe ze daarbij, waarschijnlijk, een speelbal werden van organisaties met andere belangen.

De veranderende Europese markt leidde ertoe dat het zwaartepunt van de zijde-industrie in Bursa aan het eind van de negentiende eeuw verschoof van productie van textiel naar zijdedraad. Voor de industriële productie van zijdedraad werd een beroep gedaan op de arbeidspoel van vrouwen die om diverse redenen de meest geschikte kandidaten voor dit werk werden geacht te



zijn. De omstandigheden voor dit seizoensgebonden werk waren zwaar: lange werkdagen tot wel 15 á 16 uur onder zeer ongezonde omstandigheden tegen zeer lage lonen. Toen daarnaast ook nog eens een extra belasting ingehouden werd om de inkomsten van de staat te verhogen, werd er in juli en augustus 1910 gestaakt voor betere arbeidsomstandigheden, minder arbeidsuren en hoger loon. De staking had succes in zoverre dat de werkgevers toezeggingen deden. De meeste vrouwen waren bereid weer aan het werk te gaan. De werkgevers hielden zich echter niet aan hun beloften blijkt uit de bronnen. Mede door een slechte oogst werden de fabrieken gesloten en de arbeidster werden zonder de toegezegde betalingen naar huis gestuurd. De acties van de vrouwen leidden er wel toe dat tot ver na het einde van de stakingen er zelfs in de hoogste kringen discussies werden gevoerd over de arbeidsomstandigheden in de fabrieken.

Het tweede hoofdstuk van dit deel bespreekt hoe vrouwen de economie van het Osmaanse Rijk als geheel en, meer specifiek, die van de moslimbevolking wilden ondersteunen door als consumenten bewuste keuzes te maken. Het beschrijft hoe daarbij de “optie van identiteit” in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw verschoof van “Osmaans,” naar “Islamitisch”. Dit gebeurt aan de hand van de discussies rondom de kleding van, met name, Osmaanse moslimvrouwen waarbij is uitgegaan van de premisse dat kleding voor een belangrijk deel niet alleen identiteit weergeeft, maar ook mede creëert.

De politieke en economische ontwikkelingen die in de negentiende eeuw in het Osmaanse Rijk plaatsvonden leidden tot de introductie van Westerse kleding. Dit gebeurde geleidelijk via twee “assen,” langs etno-religieuze lijnen en lijnen van klasse: niet-moslimvrouwen in met name de kuststeden namen het voortouw waarna de moslimvrouwen volgden en in beide gevallen waren de vrouwen uit de hogere klassen eerder dan de vrouwen uit de lagere klassen.

Deze introductie gebeurde niet zonder slag of stoot: de veranderingen waren regelmatig onderwerp van discussie op twee gronden: moreel-religieuze en/of economisch-politieke.

Hoewel in het eerste geval het dragen van westerse kleding door moslimvrouwen binnenshuis geen probleem vormde, was dit buitenshuis wel het geval. Moslimvrouwen moesten zich wat hun kleding in de publieke ruimte betreft houden aan religieuze voorschriften. Deze voorschriften waren echter eerder restrictief dan prescriptief en lieten daarom veel ruimte voor interpretatie met als gevolg dat de veranderende kleding van moslimvrouwen voortdurend onderwerp van discussie was.

Verder werd vrouwen verweten met het volgen van mode geld te verspillen: geld dat het land zo hard nodig had voor nuttigere zaken en dat bovendien door de consumptie van buitenlandse goederen naar het buitenland vloeide.

De nationalistisch georiënteerde economische politiek die met name na 1913 actief werd gevoerd, had ook zijn weerklank in de vrouwentijdschriften van de tijd. In het kader van deze politiek ontstond een discussie rond het creëren van een “nationale dracht”. Deze discussie, die zich met name lijkt te hebben gericht op vrouwenkleding, laat duidelijk de verschuiving in optie van identiteit zien, zowel in het moreel-religieuze als het economisch-politieke aspect: het werd vanzelfsprekend dat de “nationale dracht” voor vrouwen moest voldoen aan *tesettür*, ze moesten zich buitenshuis bedekken volgens de religieuze voorschriften van de Islam. Hoe die bedekking er dan uit moest zien, bleef echter onderwerp van discussie. Islam werd ook belangrijk in het economisch-politieke aspect: er vond een verschuiving plaats van het prefereren van producten die in het Osmaanse Rijk gemaakt werden naar de voorkeur voor een product gemaakt door moslims.

In het laatste hoofdstuk van dit deel wordt beschreven hoe vrouwen die tot de stedelijke elite hoorden, probeerden bij te dragen aan het doorbreken van de verdeling van arbeid, die tussen consumenten en producenten, die op meerdere niveaus bestond. Als Osmaanse moslimvrouwen waren ze gedoemd om consument te zijn: als Osmanen waren ze consumenten van de eindproducten die in Europa gemaakt werden, als moslims behoorden ze tot de klasse van ambtenaren en militairen die het geld verdiend door de niet-moslimhandelaren en producenten spendeerden en als vrouwen gaven ze het geld uit dat hun mannen verdienden. Dit hoofdstuk laat zien hoe vrouwen initiatieven ontplooiden om als ondernemer, producent, investeerder deze verdeling te doorbreken. En hoe ze daarbij geholpen werden door een overheid die in het kader van het nationaliseren van de economie gecombineerd met een oorlog die de mannelijke arbeidskrachten weghaalde, de vrouwen als een potentiële arbeidspoel ontdekte.

Deel drie is gewijd aan de activiteiten van vrouwen als individuen en in georganiseerde vorm in relatie met het leger in het algemeen en in tijden van oorlog meer specifiek. Het laat zien dat identiteitsclaims in tijden van oorlog niet sekseneutraal zijn. In het inleidende hoofdstuk wordt beschreven hoe het Osmaanse leger in de loop van de negentiende eeuw werd hervormd en hoe, bijvoorbeeld, de dienstplicht werd ingevoerd. De hervormingen maakten dat het militaire apparaat steeds meer vervlochten raakte met de maatschappij: vraag

was wie binnen die Osmaanse samenleving nu de ruggengraat van het Osmaanse leger vormen.

Vrouwen, als leden van de samenleving, moesten hun steentje bijdragen. Zij waren niet alleen de moeders van de toekomstige soldaten, maar hadden ook andere taken te vervullen: niet als soldaten aan het front, maar wel aan het thuisfront.

Hoofdstuk tien bespreekt een specifiek aspect van de introductie van de algemene dienstplicht: de invoering van het broodwinnersprincipe en de vergoeding die familieleden kregen als hun broodwinner toch werd opgeroepen voor dienst. Het beschrijft hoe de autoriteiten probeerden de nood van de families van deze dienstplichtige broodwinners te lenigen met een basale vorm van welzijnszorg van het begin in 1886 tot aan de Eerste Wereldoorlog. Het laat zien hoe deze uitkering over de jaren gewijzigd werd en wat deze uitkering voor vrouwen betekende. Vrouwen kregen hiermee een relatie met de staat die niet direct, maar indirect was: zij hadden recht op de uitkering niet omdat zij zelf arm waren, maar omdat hun man, zoon, of vader in dienst was. Vrouwen wisten dit en gebruikten dit ook als argument wanneer de uitkering onvoldoende bleek of als ze hem, om een of andere reden, helemaal niet kregen, terwijl ze er wel recht op hadden. De uitkering werd echter niet zomaar aan de vrouwen uitgekeerd. Deze was weliswaar in eerste instantie gebaseerd op wat hun eigen mannen deden, in tweede instantie waren andere familieleden met hun inkomsten en vermogen verantwoordelijk voor het levensonderhoud van de vrouwen terwijl ook hetgeen wat vrouwen zelf verdienden of bezaten van invloed was: pas als alle vangnetten faalden, hadden ze recht op de uitkering, die ook niet voldoende was om van te leven. De armoede die de vrouwen en gezinnen ondanks deze uitkering leden, werd in een stad als Istanbul mede ondervangen door de vele charitatieve organisaties die daar, mede door vrouwen, werden opgericht. Zij zetten bijvoorbeeld ateliers op waar verarmde vrouwen konden werken tegen een klein loon of een maaltijd.

Het volgende hoofdstuk beschrijft de effecten van de oorlog op vrouwen in de industriële en rurale sectoren. De oorlog leidde ertoe dat een beperkt, maar duidelijk groeiend aantal vrouwen emplooi vond in oorlog gerelateerde industrieën. In andere takken, zoals die welke luxe producten maakten, verloren veel vrouwen juist hun baan. Dit omdat de aanvoer van grondstoffen en halffabrikaten stakte: de landbouwproductie verminderde en ook import en export krompen. Bovendien richtten veel vrouwenorganisaties ateliers op waar de vrouwen naaiwerk voor het leger verrichtten. In deze zogenaamde liefdadigheidsateliers werden de vrouwen tegen lage lonen (of een bed en een

maaltijd) aan het werk gezet, waardoor andere vrouwen hun beter betaalde banen waarschijnlijk verloren. Het salaris dat de vrouwen verdienden was, mede door de hoge inflatie, onvoldoende om van te leven.

Vrouwen met kinderen prefereerden het werken thuis in plaats van in een atelier of fabriek, zodat ze het moederschap konden combineren met het kostwinnerschap. Dit was zo ook al voor de oorlog en veranderde dus niet.

De grootste verandering lijkt te hebben plaatsgevonden met betrekking tot de etnisch-religieuze achtergrond van de arbeidervrouwen. De vrouwenorganisaties richtten hun pijlen met name op de vrouwen van de eigen etnisch-religieuze groep. De groei van het aantal vrouwenorganisaties van moslimvrouwen betekende dan ook een groei van het aantal in de industriële sector werkende, inkomen verwervende moslimvrouwen. Dit werd gefaciliteerd door het creëren van aparte werkruimtes voor deze vrouwen en door het werken met thuiswerksters. Het einde van de Eerste Wereldoorlog betekende voor veel van deze vrouwen ook het eind van hun werk. Gedeeltelijk was dat omdat mannen hun oude banen weer innamen. De voornaamste reden was echter dat de grootste afnemer van de producten, het leger, geen orders meer gaf. De daaropvolgende bezetting en Bevrijdingsoorlog verhinderde bovendien het economisch herstel.

Het grootste deel van de rekruten in het leger kwam van het platteland. Het verlies aan mankracht in deze gebieden leidde tijdens de Balkanoorlog tot een groot verlies van productie. Om herhaling hiervan te voorkomen werden bij het begin van de Eerste Wereldoorlog diverse maatregelen ingevoerd. Ondanks de maatregelen viel de productie na augustus 1914 sterk terug. Toen na 1916 ook de invoer vanuit de bevriende landen stakte, werd een wet voor Dienstplicht in de Landbouw ingevoerd die vrouwen ook verplichtte te werken in de landbouw. Deze bood geen soelaas en andere bronnen van arbeid werden aangeboord: er werden bataljons gevormd van krijgsgevangen, misdadigers, en niet-moslimsoldaten, terwijl tijdens de oogsttijd ook ambtenaren werden ingeschakeld. Ook werden er pogingen ondernomen om vrouwenbataljons in de landbouw in te zetten. Deze waren niet erg succesvol.

In het algemeen verslechterde de situatie voor vrouwen op het platteland: hun mannen en broodwinners werden gemobiliseerd, als ze erin slaagden iets te verbouwen werd het geconfisqueerd door het leger, terwijl de kleinschalige productie van bijvoorbeeld tapijten ook verviel, omdat het leger de grondstoffen opeiste en de markt ingestort was.

In hoofdstuk twaalf en dertien worden de patriottische activiteiten van de vrouwen uit de goeude klassen in de stedelijke omgeving besproken. Het

beschrijft hoe de vrouwen met hun eigen organisaties hun steentje bijdroegen aan het leger en de verbetering van de situatie van de soldaten. En hoe de overheid mede via de drie grote semipublieke organisaties, de Vlootvereniging, de Nationale Verdedigingsorganisatie en de Rode Halve Maan, een beroep op het publiek, inclusief de vrouwen, deed om financiële en andere middelen bij te dragen.

Na de Jongturkse Revolutie stond de verdere modernisering van het leger hoog op de agenda van de autoriteiten. Omdat de vloot tijdens het regime van Abdülhamid II was verwaarloosd en een sterke vloot belangrijk werd geacht voor de versterking van het leger, werd onder de Jongturken belang gehecht aan het opbouwen van de vloot. De Osmaanse regering reserveerde geld hiervoor, maar dit was bij lange na niet voldoende. Het dagblad *Tanin* (Echo) begon een inzamelingscampagne die een breed publiek aansprak, mannen en vrouwen, als individuen en in georganiseerde vorm. Met de oprichting van een “Vereniging ter Ondersteuning van de Osmaanse Vloot” in juli 1909 werden de inzamelingsactiviteiten gecoördineerd en gecentraliseerd. Verschillende vrouwen namen het initiatief voor het opzetten van vrouwenafdelingen van deze Vereniging. Deze zou ook de coördinator worden bij de geldinzamelingsacties voor een luchtmacht, waarbij ook een nadrukkelijk beroep op de bevolking werd gedaan.

Het publiek ondersteunde niet alleen het verbeteren van het leger als institutie, het was zich ook bewust van de vaak zeer slechte omstandigheden waaronder de soldaten hun werk moesten doen. Meteen na de Jongturkse revolutie, waarbij het leger zo'n belangrijke rol had gespeeld, werden er dan ook verschillende verenigingen en organisaties opgericht om geld en goederen in te zamelen voor deze soldaten. De vele initiatieven leidden ertoe dat de autoriteiten besloten een en ander te kanaliseren. Ze richtten daartoe twee organisaties op: de Rode Halve Maan en de Vereniging voor de Nationale Verdediging. De eerste werd in april 1911 opgericht en kreeg, zoals de regels van het Internationale Rode Kruis vereisten, in 1912 een eigen Centraal Vrouwencomité. Over de jaren zouden er op diverse plaatsen in het Osmaanse Rijk lokale vrouwencomités worden opgericht. De Vereniging voor de Nationale Verdediging werd opgericht in januari 1913 met als doel de educatie en mobilisatie van de bevolking. De vele lokale afdelingen zamelden geld en goederen in en hadden daarbij een sturende en coördinerende rol aangaande andere organisaties en verenigingen: thuis en in de ateliers van de vele organisaties werden vrouwen en meisjes aan het werk gezet om ondergoed, bedlinnen en andere textiel te produceren. Terwijl de laatste organisatie zich met name lijkt te hebben gericht op actieve soldaten aan het front en de verbetering van hun situatie, werkte de Rode Halve Maan met

name voor de verbetering van de situatie van de gewonde en zieke soldaat en bevolking.

Het laatste hoofdstuk gaat met name over de activiteiten van vrouwen uit de stedelijke elite als vrijwilligsters voor deze gewonde en zieke soldaten via, onder meer, de Rode Halve Maan. Deze vrouwen zetten zich in door geld en goederen niet alleen in te zamelen maar ook te vervaardigen: de bevoorrading van de ziekenhuizen met verbandmiddelen en, bijvoorbeeld, beddengoed lijkt met name gecoördineerd te zijn geweest door vrouwen en hun organisaties.

De Tweede Constitutionele Periode (1908 – 1918) was ook de periode waarin de eerste moslimvrouwen begonnen te werken als verzorgsters en verpleegsters in de ziekenhuizen. Vanaf 1908 werden diverse pogingen ondernomen om cursussen op dit gebied ook voor moslimvrouwen op te zetten. Het duurde echter tot 1914 voordat de eerste echte successen werden geboekt toen een groep van vooraanstaande moslimvrouwen uit Istanbul een cursus tot verpleegkundig assistent (en niet als verpleegster) van 5 maanden met succes afrondde. Na deze eerste groep volgden er meer, terwijl tevens werd geprobeerd professionele krachten op te leiden. Hun aantal zou echter tot aan het eind van de oorlog beperkt blijven. Wel ging een groeiend aantal moslimvrouwen als vrijwilligster aan de slag in de vele ziekenhuizen in Istanbul na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog.

Dit onderzoek laat zien dat de Osmaanse vrouwenorganisaties in theorie wel allemaal privé-organisaties waren, maar dat er in werkelijkheid drie categorieën onderscheiden kunnen worden gebaseerd op hun relatie met de overheid: organisaties die onafhankelijk waren en waarbij de overheid niet betrokken waren; organisaties waarvan de leden nauw geaffilieerd waren met de militaire dan wel civiele autoriteiten door bijvoorbeeld verwantschap of huwelijk; en organisaties die afdelingen vormden van de grote, nationale organisaties. In het algemeen kan men stellen dat de actieradius van de vrouwenorganisaties beperkt was: ze werkten met name op lokaal niveau. Verder kan men stellen dat het verenigingsleven een typisch urbaan verschijnsel is en dat het met name in de grote, moderne kuststeden groeide en bloeide, waarbij de stedelijke elite het voortouw nam, zich gesteund wetend door de hoogste autoriteiten inclusief de sultan en zijn entourage. De goedkeuring en (actieve) deelname van vrouwen uit de hoogste kringen legitimeerden niet alleen het bestaan van de bureaucratische en militaire elite maar ook dat van de heersende dynastie. Door hun verbondenheid met de bestuurlijke elite gaven deze vrouwen de staat die deze elite representeerde bovendien een menselijk, verzorgend aanzien. Ook legitimeerde de openlijke goedkeuring van de Sultan en hooggeplaatste moslims

aan de activiteiten van vrouwen uit hun kringen door bijvoorbeeld het decoreren van deze vrouwen, de activiteiten van moslimvrouwen uit de lagere strata.

Met hun activiteiten betraden de vrouwen van deze organisaties de publieke ruimte in een samenleving waarin de ruimte voor vrouwen idealiter beperkt was tot die van het privé domein van het eigen huis. Ze deden dit echter niet door de door mannen gedomineerde publieke ruimte met hen te delen. In plaats daarvan creëerden zij, met andere vrouwen en hun begunstigden, een eigen publieke ruimte voor vrouwen alleen. Deze publieke vrouwenruimte beperkte zich grotendeels tot lokaal niveau: vrouwenorganisaties opereerden met name op dit niveau waar de gemeenschap voor een groot gedeelte nog een gemeenschap was die ervaren en gevoeld werd, meer dan ingebeeld en die daarmee een extensie van de eigen familie, het eigen gezin vormde. Doordat vrouwen binnen deze lokale publieke ruimte bovendien met name verzorgende taken op zich namen, bleven ze binnen de conventionele, culturele parameters waaraan vrouwen zich moesten houden.

Toch ging dit niet zonder slag of stoot. Zowel de autoriteiten als het publiek worstelden met de groeiende maatschappelijke participatie van vrouwen en hun fysieke aanwezigheid in de publieke ruimte. Dit werd dan ook breeduit bediscussieerd in de pers. Hieruit blijkt dat zowel mannen als vrouwen zich zeer bewust waren van de beperkingen die vrouwen opgelegd werden vanwege hun sekse. Er blijkt ook uit dat vrouwen die beperkingen niet probeerden op te heffen, maar ze eerder, zoals gezegd, oprekten: Osmaanse moslimvrouwen herdefinieerden hun rol door deze uit te breiden waarbij ze echter binnen de parameters van de bestaande sekseordening bleven. De veranderende rol werd bovendien gelegitimeerd met argumenten refererend aan het belang van het gezin en de gemeenschap en niet aan het belang van het individu, de vrouw zelf.

De vrouwenorganisaties waren instrumenteel in de secularisering van filantropie en liefdadigheid. Via deze organisaties en hun netwerken werd de vrouwelijke helft van de bevolking aangeboord als bron van inkomsten voor het financieren van diverse doelen inclusief de activiteiten van de vrouwenorganisaties zelf.

Door deze organisaties werden vrouwen zowel horizontaal als verticaal met elkaar verbonden: horizontaal omdat vrouwen van dezelfde sociale klasse die elkaar niet kenden door de organisaties netwerken vormden; en verticaal omdat het door het vrouwen van verschillende strata verbond als weldoeners en begunstigden. Bij de "horizontale" netwerken was sekse vaak niet het enige criterium: andere factoren zoals nationaliteit en etnisch-religieuze affiliatie speelden daarbij ook een rol. Bij de "verticale" contacten lag dit anders.

Hier is het belangrijk een onderscheid te maken tussen liefdadigheid, waarbij men acute nood lenigt en filantropie, waarbij men zich richt op bepaalde groepen om de situatie van een bepaalde gemeenschap te verbeteren en de noodzaak van liefdadigheid in de toekomst te verminderen. In het geval van liefdadigheid lijkt het erop dat sekse en andere criteria minder streng werden gehanteerd dan bij filantropie.

Door de activiteiten van de vrouwenorganisaties en het publiceren van deze activiteiten in kranten en tijdschriften werd een gevoel van “gemeenschap” gecreëerd onder vrouwen die elkaar niet direct kenden. De gemeenschap van vrouwen die aan het thuisfront veelal als vrijwilligsters actief waren ten bate van de samenleving, vormde daarmee de burgerlijke tegenhanger van de gemeenschap van gemobiliseerde mannen in actieve dienst. De vrouwenorganisaties vervulden hiermee een formatieve rol in de creatie van de gemeenschap.

Nationaliteit en etno-religieuze affiliatie vormden beide relevante factoren voor het lidmaatschap van de vrouwenorganisaties. Hoewel de organisaties die vlak na de Jongturkse revolutie werden opgericht een gemengd lidmaatschap met vrouwen van de diverse etno-religieuze gemeenschappen lijken te hebben gehad, waren de meeste organisaties tijdens de Tweede Constitutionele Periode georganiseerd langs de lijnen van deze gemeenschappen. Dit betekende dat de vrouwen die lid waren van deze organisaties zich ook met name richtten op de leden van die gemeenschappen. Hierbij werd niet zelden naar twee verschillende gemeenschappen verwezen: die van de Osmanen als zijnde de bewoners van het Osmaanse Rijk, zowel als die van de eigen etno-religieuze gemeenschap. Zo wilde een van de organisaties onderwijs voor *Turkse* (= moslim-) vrouwen organiseren als een bijdrage aan de *Osmaanse* economie. Hieruit blijkt dat niet alleen de ideologen en politici worstelden met het ontbreken van een hegemoniale nationale identiteit in het Osmaanse Rijk, maar dat deze worsteling ook deel uitmaakte van de dagelijkse realiteit van vrouwen. Deze vrouwen waren Osmanen, moslims en Turken tegelijkertijd en welke identiteit prevaleerde hing af van de situatie.

Met hun organisaties en activiteiten reflecteerden Osmaanse moslimvrouwen niet alleen de vele identiteiten die er in het Osmaanse Rijk bestonden, ze waren ook actief betrokken bij het vormgeven aan, verschuiven van en herschikken ervan.